

УДК 332.122.64
JEL O18, R10, R58

Н. М. Лисяк

кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри економіки і маркетингу Навчально-наукового Інституту підприємництва та перспективних технологій НУ «Львівська політехніка», м. Львів
e-mail: natali.bila@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8228-016X>

Н. С. Самотій

старший викладач Навчально-наукового Інституту підприємництва та перспективних технологій НУ «Львівська політехніка», м. Львів
e-mail: rusyna.nata@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3416-8058>

ЕКОНОМІКО-МІСТОБУДІВНІ ВІДНОСИНИ У РОЗВИТКУ МІСТ. ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

У статті в історичному контексті досліджено економіко-містобудівні відносини у розвитку міст. Характеризується система методів, інструментів і форм державного впливу на соціально-економічні процеси в містах, використання специфіки простору та його організації в містах у різні історичні періоди. Стверджується наявність залежностей між соціально-економічними процесами та просторовими характеристиками у розвитку міст. З одного боку, економічні основи господарювання – форми і джерела капіталу, система ціноутворення, фіскальна політика і участь держави в економічних процесах, з іншого – локалізація, природні умови та відстані визначають просторові відмінності міст і процеси в них. Зроблено висновок про наявність системних ефектів при узгодженні соціально-економічних і територіальних завдань у розвитку міст.

Ключові слова: економіка міста, історія економіки, економічна теорія, містобудівна політика, економіко-містобудівні відносини.

Lysiak N., Samotiy N. ECONOMIC AND CITY-BUILD RELATIONS IN THE DEVELOPMENT OF THE CITY. HISTORICAL CONTEXT

The paper defines the economic-urban planning relations in the development of cities in the historical context, in particular: the genesis of economic sphere of global civilization's societies is defined and the directions of economic views of various historic periods are characterized; the impact of economic factors on conditions of location and spatial organization of a city in various historical periods is revealed and the links between economic and spatial factors in the city development are determined. The historical-logical method was used for the research. Economic-urban planning relations of the cities of Ancient World, Middle Ages and other periods are analyzed, in particular: the system of methods, instruments and forms of state impact on socio-economic processes in cities, masterful use of space specifics and its organization in cities. The set of methods and instruments oriented at solution of tasks of cities' spatial and socio-economic development is outlined. The features of economic policy and peculiarities of approaches to organization of cities' economies in various historical periods as well as the contribution of various civilizations into the cities' economic structure and space organization are emphasized. The paper proves that polis socio-political organization of Greek cities turned out to be more flexible in solution of economic issues than socio-political organization of centralized Eastern despotisms. Compared to the primitive society, the ancient nations took a huge step forward in their development, however the destructive military policy and the «flaws» of forced labour caused the collapse of the states. The Middle Ages developed the elements of economic policy that served as foundation for further economic development of European cities, although the forms and nature of their manifestation differed depending on economic, natural and cultural traditions of the cities' development areas. In the period of market economy, the relations between capital and labour showed the spatial structure of the cities, the functioning-planning infrastructure and socio-economic relations, etc were formed and the condition of environment and architecture was determined. The paper confirms the dependence between socio-economic processes and spatial feature of cities. On one hand, cities' development depends on economic foundations – forms and sources of capital, system of pricing, fiscal policy and state's participation in economic processes, and on the other hand – localization, natural conditions and distance define the spatial differences of cities and processes in them. Availability of systemic effects in terms of harmonization of socio-economic and territorial dimensions is proven.

Keywords: city economies, history of economy, economic theory, urban planning policy, economic-town-building relations.

Постановка проблеми. Для забезпечення ефективного розвитку міст і територій кожна держава має розвинути, визначити адекватні інструменти та успішно їх використовувати. Тут особливе місце віднайти власну, ефективну саме для неї модель посідає теоретична думка, ідеї та концепції, що

відображають уявлення вчених про явища, процеси й закономірності функціонування господарського розвитку суспільства. Для України важливо знайти оптимальне поєднання економічної та урбанізованої систем, не допустити домінування однієї над другою. Слід підкреслити суперечливість відносин між ринковими механізмами розвитку міст і складною просторовою структурою, екологією, ресурсами та ін. Історичний аспект дозволяє проаналізувати весь ланцюжок економіко-містобудівних відносин у розвитку міст.

Аналіз останніх досліджень. Економічна наука запропонувала комплекс концепцій, теорій та ідей, спрямованих на вирішення завдань соціально-економічного розвитку міст. Дослідження економіки міст можна умовно розділити на три групи: ті, що формують загальнонаукову економічну теорію (А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Кейнс, с. Сисмонді, К. Маркс, Т. Мальтус, А. Маршалл, М. Фрідмен, Р. Коуз та ін.); дослідження, що стосуються вирішення окремих завдань розвитку міст (П. Мерлен, А. О'Салліван, Дж. Форрестер, М. Вебер); ті, що, пов'язані з містобудуванням і регіональним плануванням, просторовим розвитком міст і міських агломерацій (М. Габрель, Б. Посацький, Ю. Білоконь, Д. Богорад, М. Дьомін та ін.).

Проблеми міст перебувають на стику географічних, економічних, соціальних наук, просторового планування і містобудування. Розвиток міст вимагає вироблення ґрунтовної теорії, яка дозволила б узгодити різні знання про міста і регіон і виробити єдиний теоретичний метод (соціально-економічну політику).

Мета статті – дослідити в історичному контексті економіко-містобудівні відносини у розвитку міст, а саме:

- визначити генезис господарської сфери суспільств світових цивілізацій і охарактеризувати напрями і теорії економічної думки різних історичних періодів;
- дослідити вплив економічних чинників на умови розміщення і просторову організацію міста в різні історичні періоди;
- встановити взаємозв'язки між економічними і просторовими чинниками у розвитку міст.

Основні результати дослідження. Стисло охарактеризуємо економіко-містобудівні відносини міст стародавнього світу, античних міст, середньовіччя й інших історичних періодів.

Міста стародавнього світу. На думку більшості дослідників, економічними передумовами виникнення стародавніх міст стали сільськогосподарське виробництво та особливості землеробства. Міста стародавнього світу – це міста-держави з чисельністю від 25 до 50 тис. осіб, максимальною площею 150 акрів. Основне завдання міст тієї епохи – збереження насіння і захист надлишків сільськогосподарської продукції. Для вирішення цих завдань побудовані організоване планове господарство та сильна централізована влада, що опирається на потужний адміністративний апарат, стійку адміністративно-фінансову систему. Така система забезпечила організацію колективних робіт у

сільському господарстві і будівництві, збір і облік надходжень і видатків. Капітали у вигляді натурального продукту монополізуються в руках правителя і спрямовуються на вирішення завдань оборони і збереження продукту, утримання війська, храмове і монументальне будівництво. Система планування залежить від розподілу земель і розміщення зрошувальних каналів. Особливістю поселень є наявність захисних споруд по периметру, особливий порядок розміщення будівель, організація площі, виділення зони культових об'єктів.

Таким чином, у цьому історичному періоді вже існувало певне осмислення регламентованої організації соціально-економічної і просторової організації міст. Регламентація будівництва міст, канонізація форми міста, його планування відображають особливості функціонування міста, вироблення оптимальних моделей розвитку, найбільш повно віддзеркалюють умови життя і світогляд суспільства. Отже, можна говорити про певний етап розвитку теорії міста.

Античне місто. Античне суспільство було становим, рабовласницьким, зі структурованими військово-політичними організаціями. Капіталом є земля і робоча сила, а його джерелами – завойовницька політика, колонізація, використання примусової праці, збори і податки. Античне місто виробило військову політику, яка давала усе необхідне для життя і озброєння.

Античній епосі властиві політичні, соціально-економічні і культурні зрушення у суспільстві, поява нових релігій, пошук нових форм соціально-політичної та економічної організації суспільства. На території Стародавньої Греції сформувалася полісна форма соціально-економічної і політичної організації міст, що базується на натуральному господарстві, приватній власності, демократії.

Розглянемо ставлення античних здодих і філософів до проблеми побудови ідеальних міст-держав. Висуваються ідеї щодо соціальної структури міст, оптимальної величини міста, чисельності населення, природно-географічних чинників. Оптимальними умовами розміщення міст є близькість до моря, джерела питної води, родючі землі, сприятливі умови для оборони, наявність природного стоку дощових вод та ін. Міста Стародавньої Греції невіддільні від округи. Землеробство було основою економіки й становило провідну сферу занять мешканців. Грецький поліс уперше задовольняє свої потреби не лише шляхом підкорення інших земель, але й завдяки торгівлі. Існує думка, що саме торгово-грошові відносини грецьких міст забезпечили їм стійке і тривале процвітання. Торгівля визнається необхідною, оскільки дозволяє мешканцям міст задовольняти більші потреби, ніж в умовах натурального господарства, та забезпечує значно вищі прибутки, ніж ремесла.

Окремої уваги заслуговують підходи до будівництва грецьких міст, що стали відображенням природних умов їх розміщення, суспільно-політичних та економічних відносин. В економічному аспекті – зосередження капіталів у заможної верстви населення, а також тогочасні досягнення науки і

техніки дали змогу створити іригаційні системи, оборонні й культові споруди, монументальні палаци й храми. У соціальному – нерівномірна майнова диференціація суспільства, результатом якої стало зосередження капіталу у руках невеликої групи заможного населення, поява великої кількості безземельних селян, що втратили свою власність, поставила завдання участі влади міста у сфері регулювання суспільних відносин (зняття суспільної напруги серед збіднілого населення) шляхом державних поставок хліба і продуктів, захисту приватної власності, відміни боргового рабства, організації розваг. Демократичний устрій відображає принцип «шахового підходу» у плануванні міст: паралельна система вулиць, в якій реалізовано демократичний принцип рівності (функціональність, широкі головні вулиці і вузькі другорядні).

Організація римської держави здійснюється шляхом завойовницької політики. Джерелом її збагачення стали військові загарбання, податки з завойованих земель та ін. Через проблеми захисту міст і держави господарство організовано у літургічний спосіб, коли забезпечення потреб влади (передусім військового характеру) відбувається у вигляді повинностей на окремих громадян і ремісничі об'єднання.

В економічній політиці увага зосереджена на проблемах ефективного управління сільським господарством і питаннях земельної власності. Земельна власність і утворення великих латифундій – логічний результат розвитку рабовласницького суспільства. Дрібні землевласники проживали в містах і відходили від землегосподарювання. Політика надання земельних ділянок солдатам призвела до того, що дрібні землевласники стали позбуватись своїх земель, перебираючись у міста. Солдати, не маючи навичок ведення сільського господарства, швидко розорялися, їхні наділи переходили до рук великих землевласників.

Для римських міст характерне посилення негативних соціальних процесів античної епохи. Збільшення населення Риму до 1 млн осіб, велика частка збіднілого населення ставлять завдання участі держави у сфері регулювання суспільних відносин. У будівництві міста увага зосереджена на монументальності, що відповідає його столичному статусу, а також на вимогах до організації видовищ і відпочинку. Характерним для римського містобудування є адміністративна і правова впорядкованість міського життя, уніфікація міського планування і забудови, високий рівень інженерно-технічного благоустрою [7].

Отже, античне місто, попри значні суспільні зрушення, зберігає характер високорозвиненої військово-оборонної організації, а античний громадянин – людина політична. Характерним є високі, як на той час, досягнення в архітектурі і будівництві. Економічні ідеї, закладені ще в античну епоху, відродилися лише у XV-XVI ст. на території Західної Європи, а згодом стали основою побудови нової економічної політики другої половини XVII ст. Водночас, незважаючи на позитивні зрушення, античне суспільство не змогло подолати руйнівних

процесів своєї епохи. Часті війни, що призводили до повного винищення населення і спустошення земель, низька продуктивність рабської праці врешті-решт ввійшли у протиріччя з можливостями побудови стабільного і раціонального суспільства.

Середньовічне місто. Період Середньовіччя в Європі тривав 1000 років (V-XV ст.). Місто як новий тип поселення сформувалося лише у XI ст. До цього більшість міст перебувала на стадії раннього розвитку. Концентрацію населення слід визнати вирішальним чинником розвитку. Спробуємо визначити систему економічних відносин і їх вплив на містобудування у цей період.

Середньовічне місто розвивається в складних політичних, соціальних та економічних умовах: слабка і неорганізована центральна влада практично не впливає на господарську діяльність міст, власні суддівські та адміністративні інстанції абсолютно автономні. Міста власними силами утримували своє військо, укладали союзи, вели війни, тримали в повному підпорядкуванні великі території.

Заслужують на увагу погляди М. Вебера [1] щодо впливу християнської релігії на побудову нового суспільно-економічного устрою середньовічних міст. За твердженням вченого, саме християнство сприяло у подальшому появі у містах Західної Європи раціональних форм і методів ведення господарства. Розвиток капіталістичних відносин був притаманний лише Європі, і завдяки впливу християнства. Вважаємо за доцільне детальніше розкрити зміст цього твердження, зосередившись на двох головних аспектах християнської ідеології.

1. Церква об'єднала народи, принесла в суспільне життя певний рівень законності, чесності і церковної етики, що стало важливим чинником в умовах постійних міжусобиць, війн і грабежів. Одна з основних її заслуг – підтримання внутрішнього миру (на перших етапах шляхом встановлення мирних днів і періодів, згодом висувається ідея загального миру). Монастирі, як осередки міст, стають не лише носіями культури, науки, освіти⁹, але й раціональних форм ведення господарства¹⁰.

2. Ідеологія християнства усуває міфічні бар'єри і станову нерівність (коли певному прошарку суспільства приписується відповідний рід занять, спосіб споживання тощо); не визнає магичні ритуали, тим самим відкриваючи шлях до свобод людини. Для порівняння М. Вебер розглядає Китай, де існують суворі станові порядки, а будь-які господарські рішення з освоєння територій (наприклад, прокладання дороги та ін.) наштовхуються на інтереси окремих груп суспільства або магичні ритуали (віра в недоторканість гір, лісів, рік, могильних курганів, аби не викликати гнів духів). Іншим прикладом є Індія, де кастовий порядок,

⁹ Освіта є прерогативою монастирів, які на той час навчають семи «вільним наукам». Перші університети в Європі виникають на базі монастирських шкіл: в XI ст. в Італії (Болонья, Падуа, Самлерно), у XII ст. – містах Франції (Париж), з XIII ст. – в Англії (Оксфорд).

¹⁰ На території монастирів розміщуються ремісничі майстерні, провадиться сільське господарство.

закріплений звичаями і релігією¹¹, мав величезний вплив на суспільний устрій країни, зробивши ремесла «нерухомими» (замкнутими межами однієї касты), позбавив можливості застосовувати винаходи, загальмував розвиток технологій, виникнення нових форм і методів виробництва.

Отже, середньовічне місто розвивається в умовах нової суспільної ідеології, яка не визнає становості, магії і ритуалів. Засуджується соціальна нерівність, зокрема поділ людей на бідних і багатих, натомість визнаються економічні форми господарювання – власність, організація праці, торгівля. Праця пропагується як основа життя і розподілу доходів.

По-іншому формується і планувальна структура міст. Радіально-кільцева структура, наявність укріплень, у центрі монастир або замок, ринок – усе це обов'язкові елементи міста. Низький рівень розвитку науки, технологій, військової справи створили умови, за яких середньовічне місто, на відміну від античного, не могло панувати над сусідніми територіями, збираючи з них данину, а організоване виключно для оборонних функцій. Відсутність сільськогосподарських земель у структурі міст загострило проблему продовольчого забезпечення. Натомість торгівля і організація виробництва, маючи подібні з античними містами форми, набувають розвитку і нових ознак. Коротко зупинимось на цих процесах.

Розвиток торгівлі продиктований фіскальними інтересами – можливостями отримання доходів (ринковий збір, податки та ін.). Іншою формою організації торгівлі є ярмарки, що набули розквіту у період XI-XVII ст. Ярмарки мобілізують економіку одразу кількох регіонів, відбуваються декілька разів на рік у містах, що розташовані на перетині торгових шляхів. Типовий приклад – ярмарки регіону Шампані у Франції, найбільші на теренах середньовічної Європи, відбуваються щорічно у чотирьох містах регіону триваючи 60 днів. Регіон досяг торгово-політичного значення завдяки географічному положенню (на перетині торгових шляхів між Англією, Фландрією та Італією як посередник у товарному обміні зі Сходом).

Організація виробництва в період середньовіччя пройшла декілька етапів розвитку: від дрібних ремісничих майстерень, організованих певними групами сільського населення, до ремісничих об'єднань, які закладали економіку міст. Вони провадять власну господарську політику, метою якої є збереження умов, джерел і розмірів доходів від ремісничої діяльності, зокрема шляхом встановлення таких взаємин з іншими територіями, які б стимулювали вигідні для міста умови. Зауважимо, що на цьому історичному етапі така політика була виправданою, оскільки вирішувала проблему продовольчого забезпечення мешканців міста, а також сприяла виробленню певних правових норм щодо регулювання сфери виробництва і торгівлі в містах.

¹¹ Технічні нововведення, що застосовувались членом касты, вказували на гріховність і призводили до виключення його з касты і переведення в нижчу касту.

Гострою проблемою середньовічних міст є дефіцит грошової маси і джерел отримання доходів. Бюджет міста не збалансований ні щодо структури доходів, ні видатків. Для збалансування бюджету більшість міст Європи починає застосовувати «систему відкупів», яка забезпечує щорічні надходження визначених сум і дозволяє планувати видатки, що має важливе значення для військових дій. Така система стала засобом раціонального ведення фінансового господарства і невдовзі застосовувалась майже у всіх містах Європи. В Англії для упорядкування фінансової системи доходи бюджету встановлювались виключно для покриття точно визначених видатків [1].

Вирішальну роль у соціально-економічному розвитку міст відіграли політичні чинники, зокрема виникнення у XIII ст. магдебурзького права. Міста отримували самоврядування, пільги у сфері ремесел, торгівлі і збору податків, звільнялись від феодалних повинностей, ставали колективними власниками міської землі. Усе це мало велике значення для відновлення, підтримання і стимулювання економічного розвитку середньовічних міст [7].

Таким чином, можна підсумувати: у ранньому середньовіччі відбувається становлення феодалного устрою, а культура, наука, техніка, натуральне господарство повністю занепадають. Джерела капіталу відсутні. Економіка міст замкнута межами одного поселення і зорієнтована на власні потреби. Ігнорується питання торгівлі, а натуральне господарство проголошується ідеальною формою організації економічного життя. Як виняток, допускається продаж надлишків продукції та купівля того, що не виробляється у маєтках власними силами. Увага приділялась тим сферам, що мали за мету забезпечити потреби міста в продовольстві, а також військово-політичні потреби. Нові міста практично не будуються.

У зрілому середньовіччі створюються умови, що послабили залежність населення від феодала, зростає інтенсивність сільського господарства і ремесел, збільшується купівельна спроможність населення. Торгівля розширюється, а оборонна функція міст поступово витісняється торговою. Торгівля і ремісництво стають домінуючими заняттями мешканців середньовічних міст, проте стримуються технічними (стан доріг), економічними і безпековими чинниками. У XIV-XV ст. створено умови відносної безпеки, поживляються торговельні відносини. Частина селян переселяється в міста. Спостерігається швидке зростання міст Європи. Найбільше нових міст виникло у XIII ст. (близько 400). На європейському континенті закладено основи системи розселення, що зберігається до наших днів.

У пізньому середньовіччі з'являється прошарок міського населення, представники якого створили свої капітали завдяки ремеслам і торгівлі, розвиваються приміські території, удосконалюються оборонні системи. Зростають соціальні потреби, що впливає на громадську забудову: з'являються лікарні, кладовища (через масові епідемії в Європі з XIV ст. будуються за межами міст), перші університети. Будівництво ведеться на пожертви заможних верств

населення міст або гільдій, за кошти простих міських жителів.

Не знаходять вирішення питання благоустрою міст. Міста будуються «без правил», вирізняються вкрай поганими санітарними умовами, не мають технічного оснащення. Висока щільність населення, антисанітарія і відсутність медицини стають причинами частих епідемій. Місто орієнтується на притік населення з сільської місцевості, і для цього створені політичні умови: за встановленим у середньовічній Європі правилом, кріпак, який прожив у місті один рік і один день, ставав вільним («Повітря міста робить вільним», – казали тоді) [3].

Міста у період формування передумов ринкової економіки (XV-XVII ст.). XV-XVI ст. – доба пошуку і нагромадження капіталів. Джерелом накопичення багатств стала колоніальна політика, а засобами – монополізація колоніальних продуктів (дорогоцінних металів, робочої сили, продуктів виробництва), доходи від зовнішньої торгівлі. Капітал став ототожнюватись з грошима і дорогоцінними металами. Створені передумови для побудови нової економічної системи держав Європи. Нова економічна політика меркантилізму, яка утвердилась вперше в Англії (XVI ст.), пропонувала більш ефективне вирішення економічних проблем періоду первісного нагромадження капіталу та мануфактурного капіталізму. У фіскальній політиці відбувся остаточний перехід від літургічної до податкової системи, що забезпечує утримання війська та державного апарату виключно за допомогою податків, використовуючи населення як джерело податкових надходжень. Активне сальдо «торгового балансу» (переважання вивозу товарів за кордон над ввозом їх у країну) стало постійним і надійним джерелом збагачення буржуазії, не пов'язаним з політичними та адміністративними чинниками. Відбувається перехід від децентралізації до централізації влади (втрачалася автономія у регулюванні господарського розвитку міст). Основним чинником у цьому процесі стала значна військова перевага королів.

Політика меркантилізму стимулювала розвиток міст, що мали вихід до моря. Прикладом є Венеція. Найбільший осередок зовнішньої торгівлі у Європі, вона розташована на одному з головних торгових шляхів, що з'єднували міста Західної Європи зі Сходом. Міжнародна торгівля і місцеві ремесла за декілька століть перетворили Венецію з невеликого поселення на одне з найбільших торгових міст Європи, а згодом у велику морську державу.

Капітали, що накопичились завдяки реалізації колоніальної політики і веденню зовнішньої торгівлі, створили соціально-економічні умови для розвитку житлового і громадського будівництва в містах. Дерев'яна забудова поступово витісняється кам'яницями. З'являються можливості покращення санітарно-гігієнічного благоустрою міст.

Економічні інтереси торгового капіталу не замикаються межами лише самого міста. Буржуазія зацікавлена у розширенні ринку і збільшенні купівельної спроможності селян, створенні вільного ринку праці, придбанні землі. Фіскальні інтереси

держави, зацікавленої у збільшенні податкової спроможності селянства, діють у напрямі остаточного розпаду феодального устрою у сільській місцевості.

Міста Європи XVIII – початку XIX ст. Закладені основи нової моделі ринкової економічної системи, що базується на приватній власності, вільній конкуренції, вільному підприємстві, вільній торгівлі, абсолютному невтручанні держави у господарське життя. Вихідними умовами побудови нової економічної системи суспільства стали: придбання власниками капіталів засобів виробництва, розвиток вільного ринку, що функціонує «без обмежень», міцні правові норми, вільнонаймана праця на умовах економічного стимулювання.

Акцент в економіці зміщується зі сфери торгівлі на сферу виробництва. В економічне життя проникає ідея раціоналізму, що означає ведення господарської діяльності на принципах взаєморозрахунку, підприємництва, обліку видатків і доходів, визначеної системи податків. Капітал став ототожнюватись не лише з грошовими коштами, але і придбаними засобами виробництва. Власниками капіталів стали держава, міста, промислові магнати. Роль держави зводилась до трьох функцій: військової безпеки, здійснення правосуддя, створення та утримання суспільних установ [4].

Індустріальне місто. Індустріальна епоха XVIII-XIX ст. – це епоха винаходів, нових технологій, стрімкого збільшення виробництва продукції. Зміни торкнулися усіх сфер життя. Капітали і технології у сфері сільського господарства, обробної промисловості, транспорту і будівництва не лише змінили просторову і функціональну структуру міст, але й світогляд і спосіб життя суспільства. Нововведення у сфері транспорту розширили торговельні зв'язки, значно розширили їх межі. Досягнення будівельної науки і техніки дозволяли проектувати будівлі різної величини і форми. Інтенсивно, але хаотично забудовуються міста з розкішними районами аристократії й бідними робітничими кварталами.

Некерований стихійний процес підірвав просторову структуру міста. Територіальне розширення міст не супроводжувалося необхідною перебудовою основних функціональних складових, через що нормальний ритм життя був порушений. Наслідком такої ситуації є низка невирішених проблем сучасних великих міст (транспортних, забрудненості повітряного басейну, недоліків культурно-побутового обслуговування та ін.) [9].

Нові промисловці швидко збагачувалися, жили у розкішних будівлях, що відтворювали замки. Для робітників будується багатоповерхове житло з поганими побутовими і санітарними умовами. Бідні райони робітників стають не лише осередками хвороб і епідемій, але й революційних настроїв і рухів. В економічній науці виникають теорії, що акцентують увагу на недоліках ринкової економічної системи. Формування у 40-х рр. XIX ст. соціалістичних поглядів (К. Маркс і Ф. Енгельс) відбулося тоді, коли поступальний розвиток капіталізму зазнав перших глибоких криз (1815, 1825, 1835, 1847 рр.), що супроводжувалися соціальними потрясіннями і

конфліктами між найманими працівниками і роботодавцями. Базуючись на цих закономірностях, вчені висувають ідеї про скороминучість капіталізму, зумовлену негативними закономірностями розвитку цього суспільного ладу. Проблеми капіталістичної економіки (кризи, інфляція, безробіття), на думку марксистів, не можуть бути вирішені в межах капіталізму, оскільки є наслідком ринкової форми організації господарства, породжуються приватною формою власності.

Слід наголосити, що цей висновок сучасна економічна теорія Заходу зовсім не відкидає. Навпаки, визнаючи справедливості твердження про недоліки ринкової економіки, економічна наука шукає способи розв'язання її проблем. Пропонуються ідеї створення поселень для робітників з достойним робочим місцем і житлом з інфраструктурою, що задовольняє усі потреби людини. Окремі проекти соціальних перетворень втілюються на практиці: створюються кращі умови праці і побуту (запроваджуються більш короткий робочий день і пенсійне забезпечення, будується житло, дитсадки і ясла для дітей). Уперше заходи, спрямовані на поліпшення житлових умов робітників, реалізуються в Англії, пізніше у Франції, Німеччині, Данії, Нідерландах і Бельгії. Цікавим фактом є те, що підходи до вирішення цих проблем часто мають комплексний характер і передбачають законодавче врегулювання соціальної політики, участь органів місцевого самоврядування, зокрема в частині викупу і підготовки земельних ділянок для будівництва житла. Німеччина пішла шляхом надання довгострокових позик на будівництво житла для робітників. В Англії соціальна політика орієнтована на утворення житлово-будівельних товариств, які надають житло у власність або оренду.

На розв'язання соціальних проблем у подальшому суттєво вплинули теорії соціально-ринкового господарства, неокласична, монетаристська та кейнсіанська доктрини.

Теорія маржиналізму зайняла вагоме місце у розв'язанні проблем вільного ціноутворення на ринку, у т. ч. на землю в містах. Намагаючись знайти внутрішню підставу для обміну, класична школа так і не змогла переконливо пояснити, яким чином вартість перетворюється на ціну. Але господарську практику цікавив саме процес ціноутворення, оскільки ціни є найважливішими орієнтирами для прийняття рішень економічними суб'єктами. А. Маршалл, роблячи припущення про вільну конкуренцію і рівновагу ринкових цін, доходив висновку, що зіткнення різних можливостей використання землі в місті запускає механізм торгів: ділянка освоюється тим, хто дасть за неї найвищу ціну. При цьому ціна земельної ділянки в місті дорівнює її сільськогосподарській ціні, збільшеній на ціну «вигод місця розташування». Власник земельної ділянки встановлює свою ціну, враховуючи майбутні доходи за мінусом витрат на її придбання та облаштування. Конкуренція між потенційними покупцями земельних ділянок впливає на зміни функціонального використання земель у містах. А. Маршалл, спираючись на положення про вільну конкуренцію і рівноважну ціну, робить

висновок, що існує постійна рівновага між затратами на забезпечення необхідних передумов для нових видів використання земельної ділянки, ринковою вартістю і майбутніми доходами її власника.

Міста Європи у ХХ ст. Глибока економічна криза 1929-1933 рр. вказала на неспроможність ринкового механізму розв'язати економічні і соціальні проблеми суспільства – інфляцію, спад виробництва, безробіття. Вихід з кризи знайдено через механізм державного втручання в економічні процеси.

Розвиток теорії державного регулювання збігається з усвідомленням необхідності змін в організації життєдіяльності міст, зокрема ідей демократичного, соціалістичного устрою суспільства, вимог до раціональної (з економічної, гігієнічної та інфраструктурної точок зору організації територій міст). Містобудування стало розглядатися як організація всіх функцій суспільного життя в місті, де вирішальне значення мають не естетичні, а виключно функціональні критерії – організація житла, праці і відпочинку [9]. Визнається необхідність створення комфортного середовища проживання людини в умовах масового промислового виробництва, яке потребує концентрації та постійного короткочасного переміщення великої кількості населення. Теорія державного регулювання давала інструменти для реалізації таких задумів через політику «стимулювання сукупного попиту» – зростання видатків на соціальну сферу, збільшення грошової маси в країні; участь держави в інвестиційних проектах, створення системи споживчого кредитування. Завдяки дії таких економічних механізмів фінансовий тягар у частині будівництва житла та інфраструктури, забезпечення соціально-побутових потреб населення частково перекладений на державу.

У другій половині ХХ ст. питання економічні стали невіддільними від питань соціальних. Взятю курс на державне регулювання економіки і соціальної сфери через законодавчу діяльність, фіскальну політику, забезпечення соціальних стандартів проживання в містах на основі широких соціальних програм, які гарантують більшості населення рівні економічні права і свободи, однакові стартові можливості для придбання житла, отримання освіти, охорони здоров'я, страхування тощо, у т. ч. через систему кредитування.

Нова економічна криза у 70-х роках ХХ ст. зумовила необхідність перегляду ідеї активної участі держави в економічних процесах. З'явилися теоретичні концепції монетаризму, раціональних очікувань та економіки пропозиції, що заперечують необхідність будь-якого втручання держави в економіку, натомість пропонують регулювати економіку держави методами фіскальної і монетарної політики. Практичне втілення основних засад теорії для економіки міст – це підтримання виробництва, встановлення оптимального розміру оподаткування, скорочення витрат у соціальній сфері. Як наслідок, у містах значно зменшилися обсяги житлового будівництва, а деякі статті витрат місцевого бюджету стали статтями витрат бюджету державного. Скоротилися витрати і на соціальні програми, які

потребували значних коштів, але не були ефективними [4].

Представники інституціоналізму як напряму наукової думки кінця ХХ ст. економічні проблеми пов'язують з проблемами соціальними, політичними, етичними, правовими. У межах цього напряму вчені концентрують увагу на еволюційних соціальних змінах, що відбуваються в суспільстві внаслідок випереджального зростання сфери послуг та інформації, здобуття наукою нової ролі та перебудови суспільства, проблеми впливу політичного вибору на економіку. З точки зору економіки – це погляд на ринок, де оцінюються і враховуються всі вартості (соціальні, економічні, історичні, культурні тощо). Враховуючи, що у містах неекономічні складові відносин мають важливе значення, вирішення завдань перспективного розвитку міст можливе лише з врахуванням усіх цих складових.

Висновки. Отже, дослідивши характерні ознаки економічної політики та особливості підходів до організації економіки в різні історичні періоди, а також внесок різних цивілізацій у господарський устрій та організацію простору міст, можемо зробити низку висновків. Так, полісна соціально-політична організація грецьких міст виявилася більш гнучкою у вирішенні господарських питань, ніж соціально-політична організація централізованих східних деспотій (Єгипту, Вавилона). Порівняно з первісним суспільством, народи античності зробили великий крок уперед у своєму розвитку. Середньовічні міста пройшли тривалий процес, протягом якого відбулося перетворення поселень з прямою феодалною залежністю в торгово-ремісничі центри з адміністративною автономією. У цей період закладено елементи економічної політики, які започаткували основу для подальшого розвитку економіки міст Європи, хоча форми і характер їх прояву відрізнялись залежно від економічних, природних, культурних традицій місцевості, у якій розвивалися міста. Міста періоду ринкової економіки – це міста власників капіталу, що співпрацюють з робітничими масами (власниками праці). Відносини між капіталом і працею відображали просторову структуру міст. Капіталу були потрібні робітники та території для організації діяльності. Відповідно до цього творилась модель міста (у багатьох випадках ефективна), структура простору, функціонально-планувальна інфраструктура, суспільно-економічні стосунки тощо, визначався стан середовища та архітектура.

Список використаних джерел

1. Вебер М. *История хозяйства*. Москва: Канон-пресс-Ц; Кучково поле, 2001. 576 с.
2. Габрель М. М., Лисяк Н. М. Теоретико-методологічні аспекти просторового моделювання для задач соціально-економічного розвитку міст. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2015. № 4. С. 216-225. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2015_4_50

3. Габрель М. М., Габрель М. С. *Просторовий підхід до обґрунтування архітектурних рішень*: навч. посіб. Львів: СПОЛОМ, 2016. 284 с.

4. *Історія економіки та економічної думки*: навч. посіб. / ред.: С. І. Архієєв, Н. Б. Решетняк. Х.: НТУ ХПІ, 2010. 336 с.

5. Мерлен П. Новые города. Районная планировка и градостроительство. Москва, 1975.

6. Посацький Б. *Основи урбаністики*. Ч. II. Розпланування та забудова міст. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2001.

7. Саваренская Т. Ф. История градостроительного искусства. Рабовладельческий и феодальный периоды: учебник для вузов. Москва: Стройиздат, 1984. 376 с.

8. Салливан А. *Экономика города* / пер. с англ. 4-е изд. Москва: ИНФА-М, 2002. 706 с.

9. Груза И. *Теория города* / [пер.: Л. Б. Мостовая; науч. ред. О. А. Швидковский]. Москва: Изд-во лит-ры по строит-ву, 1972. 248 с.

References

1. Weber, M. (2001). *Istoriya khozyaystva* [History of the economy]. Moscow: Canon-press-C.
2. Habrel, M. M., & Lysyak, N. M. (2015). *Teoretyko-metodolohichni aspekty prostorovoho modelyuvannya dlya zadach sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku mist* [Theoretical and methodological aspects of spatial modeling for problems of socio-economic development of cities]. *Formuvannya rynkovykh vidnosyn v Ukrayini* Formation of market relations in Ukraine. № 4. S. 216-225. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2015_4_50
3. Habrel, M. M., & Habrel, M. S. (2016). *Prostorovyy pidkhyd do obgruntuvannya arkhitekturykh rishen'* [A spatial approach to the justification of architectural decisions]: Tutorial. Lviv: SPOLOM.
4. Arkhiyereyev, S. I., & Reshetnyak, N. B. (Eds.). (2010). *Istoriya ekonomiky ta ekonomichnoyi dumky* [History of economics and economic thought]: Tutorial. Kharkiv: NTU KhPI.
5. Merlen, P. (1975). *Novyye goroda. Rayonnaya planirovka i gradostroitel'stvo* [New cities. Regional planning and urban planning]. Moscow.
6. Posatsky, B. (2001). *Osnovy urbanistyky* [Bases of Urbanism]. Part 2. *Rozplanuvannya ta zabudova mist* [Planning and building cities]. Lviv: Lviv Polytechnic National University.
7. Savarenskaya, T. F. (1984). *Istoriya gradostroitel'nogo iskusstva. Rabovladel'cheskiy i feodal'nyy periody* [The history of urban art. Slave and feudal periods]: Textbook for higher schools. Moscow: Stroyizdat.
8. Sullivan, A. (2002). *Ekonomika goroda* [Economy of the city]: Translated from English, 4th ed. Moscow: INFА-M.
9. Gruza, I. (1972). *Teoriya goroda* [Theory of the city]. Moscow: Publishing House on Construction.

Надійшло 10.08.2018 р.